

Onlangs is het Meertens Instituut voor onderzoek en documentatie van Nederlandse taal en cultuur verhuisd naar de binnenstad van Amsterdam. Wat voor schatten gingen er zoal mee? Wat hebben die te bieden?

MARC VAN OOSTENDORP
EN DOUWE ZELDENRUST

MEERTENS INSTITUUT, AMSTERDAM

Bonbondozen voor taalliefhebbers

De collecties van het Meertens Instituut

Een kaartenbak is een droom voor de toekomst. Ieder fiche is ooit door iemand beschreven en op alfabetische volgorde achter het juiste tabkaartje gerangschikt. Ooit zou iemand, de ficeschrijver zelf of een ander, de informatie op zo'n kaartje nodig hebben. De met moeite verzamelde informatie zou ooit een onderzoeker gelukkig maken. Tot die tijd staan ze in hun houten of metalen bakken te wachten, al die fiches, op hun moment van glorie.

Het Meertens Instituut, waar wij werken, komt voort uit het in de jaren dertig opgerichte Dialectenbureau van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Inmiddels is het een instituut voor documentatie en onderzoek van de Nederlandse taal en cultuur, en dan vooral de 'niet-officiële' kanten van die taal en cultuur: het gaat eerder om dialecten dan om standaardtaal, eerder om de viering van Sinterklaas dan om Rembrandt.

Bij veel mensen is het instituut vooral bekend vanwege één mythische kaartenbak: de verzameling van ongeveer een half miljoen kaartjes die de volkskundige en schrijver J.J. Voskuil met enkele tientallen medewerkers tussen 1957 en 1987 samenstelde. In Voskuils omvangrijke romancyclus *Het Bureau* (1996-2000) valt te lezen hoe bijna alle in-

formatie over de Nederlandse volkscultuur via die kaartenbak gevonden moest kunnen worden: van discussies over het recept van deventerkoek tot en met discussies over het palingtrekken en andere dieronvriendelijke, en inmiddels bijna uitgestorven, Nederlandse volksgebruiken.

Reisjes

De kaartenbak van Voskuil mag dan beroemd zijn, hij vormt maar een klein onderdeel van de inmiddels zeer omvangrijke collectie van het Meertens Instituut. We zijn inmiddels dan ook al zo'n 85 jaar bezig met het verzamelen en bestuderen van informatie over de alledaagse taal en cultuur van Nederland en hebben in die tijd een grote verzameling gegevens opgebouwd: over voor- en achternamen bijvoorbeeld, over liedjes en over de gesproken dialecten van alle tijden.

In oktober van dit jaar is het Meertens Instituut verhuisd. Tot die tijd hebben we 18 jaar in een voormalige Coca-Cola-fabriek aan de rand van Amsterdam gezeten; nu zijn we teruggegaan naar enkele panden in de binnenstad, die we met andere wetenschappelijke instellingen delen. Dat zijn mooie historische panden, die de sfeer van *Het Bureau* voor sommigen misschien weer dichterbij brengen.

Bij de verhuizing zagen we weer eens hoeveel werk er door vele generaties gestoken is in het verzamelen van al dat materiaal. Het viel weer op hoeveel hoop op de toekomst er verstopt zit in het geduldig verzamelen van al die informatie, en we bedachten hoeveel reisjes door ons land er gemaakt zijn om op te tekenen wat mensen deden en zeiden.

Dozen

Sommige onderdelen van onze collectie zijn heel populair. De Nederlandse Familienamenbank bijvoorbeeld, die net als een aantal andere collecties in digitale vorm te vinden is via de website van het instituut: www.meertens.knaw.nl. In de Familienamenbank kun je vinden wat achternamen betekenen, waar de meeste dragers van een naam wonen, en hoeveel mensen er zijn met die naam. Van Oostendorp bijvoorbeeld blijkt 96 keer voor te komen, het meest in Rotterdam, en de naam verwijst naar een plaats in Gelderland.

Op dezelfde manier kun je via de Nederlandse Voornamenbank van alles te weten komen over voornamen. De gegevens voor de namenverzamelingen komen van de overheid. De voornamen worden geleverd door de Sociale Verzekeringsbank, waar iedereen zich inschrijft die kinderbijslag wil – en dat is iedereen met kinderen. De achternamen zijn verzameld bij een van de laatste volkstellingen, uit 1947. Van de formulieren die burgers toen invulden, is indertijd zorgvuldig het deel met de naam losgemaakt van de overige informatie, over godsdienst en dergelijke. Al die met de hand ingevulde namen van vrijwel alle Nederlanders worden op het Meertens Instituut bewaard.

De website met achternamen is inmiddels overgedragen aan het Nationaal Archief in Den Haag, waar hij beter op zijn plaats is, bijvoorbeeld omdat de gegevens vooral interessant zijn voor mensen die genealogisch onderzoek doen naar de herkomst van hun familie en ook gebruik willen maken van andere historische bronnen. Ook de vele dozen met naamkaartjes zijn daar inmiddels naartoe verhuisd.

Alledaags leven

Er komen anderzijds ook steeds nieuwe archieven bij. Zo is in 2014 de collectie van het Nederlands Dagboekarchief, met op dit moment meer dan drieduizend dagboeken van Nederlanders, in het bezit gekomen van het Meertens Instituut. Meer dan veertig vrijwilligers komen geregeld naar het insti-

beschreven. Ze geven een persoonlijke kijk op het alledaagse leven in Nederland in de afgelopen decennia.

Voor taalkundigen en historici vormen deze dagboeken een unieke bron van informatie over wat mensen zoal deden, maar ook over hoe ze dat voor zichzelf opschreven. Wie bijvoorbeeld wil achterhalen hoe de constructie *hun hebben* zich over Nederland verspreidde, kan daarvoor eigenlijk niet in ‘officiële’ gedrukte bronnen terecht, bijvoorbeeld omdat die geredigeerd werden. In privédagboeken schrijven mensen hoe ze willen, en dus valt daarin veel makkelijker te achterhalen wanneer zo’n taalverschijnsel opkwam.

Speeltuinen

Verzamelingen zijn natuurlijk zelden compleet, maar sommige zijn fascinerend omdat ze wel heel grote gaten hebben. Onderzoekers brachten in het verleden soms gegevens bij elkaar die vooral interessant waren voor hun eigen onderzoek naar een bepaalde regio, zonder zich te bekreunen om een volledige dekking van heel Nederland. In andere gevallen begon men in een bepaald gebied en was het geld op voordat alle gegevens waren verzameld.

Zo heeft het instituut een verzameling zogenoemde veldnamen: namen van heel kleine gebiedjes, zoals weilanden, slootjes en boerenpercelen, maar bijvoorbeeld ook speeltuinen. Voor de provincie Noord-Holland beschikken we over ongeveer honderdduizend van zulke veldnamen, inclusief een indicatie van waar ieder stukje grond zich precies bevindt; dat is veel meer informatie dan we hebben over alle overige provincies samen. Toch wordt wat onze voorgangers ooit verzamelden natuurlijk bewaard: een completer overzicht van hoe Nederlanders hun omgeving, vooral op het land, in de loop van de tijd hebben benoemd, kun je nergens vinden. Zo weten we nu dat er in Nederland ongeveer 160 plaatsen zijn die Amerika heetten – zoals de speeltuin die iemand in 1781 in Leiden begon en die geïnspireerd was door de Amerikaanse Revolutie.

Groene linde

Veel vollediger, en te vinden via de website van het Meertens Instituut, zijn de databanken met zogeheten orale cultuur. Het betreft hier zowel volksverhalen – sprookjes, moppen, legenden, raadselen en dergelijke – als populaire liedjes uit heden en verleden.

Beide hebben een lange geschiedenis. Een belangrijk deel van de Liederbank is bijvoorbeeld geleverd door de legendarische onderzoeker en radiomaker Ate Doornbosch (1926-2010). Doornbosch trok het land in om vooral oude mensen voor zijn microfoon liedjes te laten zingen die ze zich herinnerden uit hun jeugd. De opnamen borg hij op in de collecties van het instituut, maar hij gebruikte ze ook voor zijn radioprogramma *Onder de groene linde*. Andere luisteraars herkenden soms een liedje en lieten Doornbosch weten dat ze een nét wat andere versie kenden. Dan trok Doornbosch er weer op uit om die nieuwe versie op te nemen, en andere liedjes die die mensen kenden. Van het liedje ‘Drie schuintamboers’ zijn bijvoorbeeld 31 verschillende

Voor taalkundigen en historici vormen de dagboeken een unieke bron van informatie.

tuut om in die dagboeken te lezen en de gegevens in de database te zetten: hoe leefden mensen aan het eind van de twintigste eeuw? Hoe verwerkten ze bijvoorbeeld de dood van een naaste? Hoe vaak schreven ze over hun eten, over God, of over seks? Zo zijn er inmiddels ongeveer duizend dagboeken

Links: de kaartenbakken van J.J. Voskuil in het Meertens Instituut.

versies te vinden, met allerlei steeds net iets andere melodieën en net andere teksten (“drie schone broers”, “drie schuiteboers die kwamen uit de oorlog”, “drie schele tamboers”).

De databank is later aangevuld met allerlei andere informatie over zo veel mogelijk liedjes, soms zelfs uit de Middeleeuwen. In totaal staan er niet minder dan 170.000 liedjes in de Liederbank.

Taalkaarten

Al deze gegevensbanken zijn natuurlijk bonbondozen vol lekkers voor taalliefhebbers. En dat geldt al helemaal voor de specifieke verzamelingen met gegevens die rechtstreeks over dialecten gaan. Denk alleen maar aan de vele geografische kaarten waarop taalverschijnselen zijn weergegeven (verenigd in de Kaartenbank) en al het materiaal dat ervoor verzameld is. Rond de laatste eeuwwisseling heeft het instituut bijvoorbeeld twee belangrijke atlassen gemaakt: de *Morfologische atlas van de Nederlandse dialecten* en de *Syntactische atlas van de Nederlandse dialecten*. Alle antwoorden op de enquêtes die zijn uitgegaan bij het maken van deze atlassen, alle transcripties van de mondelinge interviews die indertijd zijn gevoerd en alle oorspronkelijke opnamen worden ook allemaal bewaard en kunnen door iedereen die dat wil worden ingezien. Zo kun je dus

te weten komen waar je over een fiets kunt zeggen dat hij ‘de mijnende’ is (in Groningen), en waar men nog steeds de Middelnederlandse ontkenkende vorm ‘Ik en ga niet’ gebruikt (in het zuiden van de provincies Oost- en West-Vlaanderen).

Het verzamelen ging niet altijd zonder slag of stoot. In de klimaatkamer van onze nieuwe behuizing staan rijen wasrollen, glasplaten en cassettebandjes opgeslagen met volksverhalen, liedjes en

In totaal staan er niet minder dan 170.000 liedjes in de Liederbank.

dialectmateriaal: in totaal meer dan 450 meter aan materiaal (ongeveer zesduizend uur aan opnames). P.J. Meertens, de oprichter en naamgever van het instituut, heeft in de jaren dertig al de eerste platen verzameld, maar pas in de jaren vijftig kwam de opbouw van de collectie in een stroomversnelling. Dat had alles te maken met de draagbare bandrecorder, die toen op de markt kwam. Het kostte de dialectologe Jo Daan (1910-2006) nog heel wat moeite om de behoudende Meertens ervan te overtuigen hoe belangrijk het was dat je met zo’n recorder ook de klanken van de dialecten kon vastleggen – tot die tijd werd er vrijwel alleen geschreven tijdens veldonderzoek.

Zwangerschap

De grootste collectie van het Meertens Instituut ligt overigens nog steeds vrijwel ongebruikt te wachten op geïnteresseerde onderzoekers. Het is de collectie vragenlijsten over allerlei taalkundige, volkskundige en naamkundige onderwerpen – van paasvuren en weerwolven tot de dialectbenamingen van lichaamsdelen. Het versturen van vragenlijsten over volksgebruiken en dialectkenmerken was de eerste taak van het instituut. De eerste ging in 1931 de deur uit en inmiddels zijn er 220 verstuurd; de laatste tien jaar gebeurt dit via internet. De vragenlijsten zijn vrijwel allemaal gescand en digitaal beschikbaar. En zo nu en dan past een vragenlijst in het hedendaagse onderzoek, en biedt hij nieuwe mogelijkheden. Zo verwerkt de Nijmeegse historicus Jan Kok momenteel de antwoorden van een vragenlijst uit 1971 over gebruiken tijdens het vrijen in een artikel over verkering en zwangerschap in Nederland in de periode 1870-1950.

Ook de kaartenbak van Voskuil wordt misschien nooit volledig gedigitaliseerd. De verzameling is te groot, en de kaartjes zien er allemaal net iets te verschillend uit, waardoor computerlezen duur en bewerkelijk is. En de waarde van de informatie is te gering. Wie een willekeurig onderwerp naslaat – bijvoorbeeld spoken op de Veluwe – vindt wel wat informatie, maar niet per se meer dan er nu al te vinden is, via Google of andere bestaande middelen. Maar misschien komt iemand ooit nog op een idee. De met zo veel zorg geschreven fiches staan op hem of haar te wachten. <

Top 5 Meertens-databanken op internet

De populairste via internet te raadplegen databanken van het Meertens Instituut, naar aantallen opgevraagde pagina’s (2015):

1. Nederlandse Voornamenbank (14.034.213)
2. Nederlandse Familienamenbank (6.427.394)
3. Nederlandse Liederbank (6.157.585)
4. Etymologiebank (5.726.229)
5. Nederlandse Dialectenbank (1.010.352)